

A CIGÁNYSÁG A MAGYAR MUNKAERŐPIACON

A cigányság a közép-európai megjelenését követő évszázadokban tradicionális mesterségek gyakorlásával illeszkedett be a korabeli feudális társadalom munkamegosztási rendszerébe. Ezek a mesterségek nem élvezték a céhes keretek jelentette védeltséget, a jogi szabályozáson kívül álltak: mintegy „kodifikálatlan”, fél-legitim tevékenységek voltak. Hasonlóan a paraszti háziiparokhoz — azzal a lényeges különbséggel, hogy nem kiegészítő jövedelemforrásként, hanem egyedüli létalapként szolgáltak. További meghatározójuk, hogy általában olyan árucikkeket, illetve szolgáltatásokat nyújtottak, amelyeknek piaca eleve korlátozott volt — ebből is adódott, hogy a cigányságnak a Kárpát-medencébe történt beáramlása után az állandó megtelepedés oly lassú, évszázadokra elhúzódó folyamat volt: ezeknek a mesterségeknek a gyakorlása, illetve termékeik értékesítése a legtöbb esetben mobil életformát kívánt. (Az összefüggés persze kétirányú: a részben tradicionális okokból, részben hatósági kényszer okából mobil életmód nehezen tette volna lehetővé, hogy a cigányság kilépjen a tradicionális foglalkozások rendjéből.) Hasonló oka van annak is, hogy amikor a cigányság végül mégis áttért a megtelepedett életformára, nem nagyobb, zárt tömbökben települt le, hanem diaszpóraszerűen, szétszóródva. Bár a XVIII. század második feléből már tudomásunk van népesebb megtelepedett populációkról is, a cigányság településének alapképlete lényegében máig is a diaszpóra.

A tradicionális cigány foglalkozások, rövid felsorolásban: rézöntés (csengők, kolompok készítése), üstfoltozás, (vas-)kovács mesterség (pontosabban: annak archaikus technológiákra épülő, szűkebb repertoárra szorítkozó válfaja) — ezek jellegzetesen egy-egy (cigány) dialektusában is meghatározott törzs specialitásai voltak. Hasonlóan a lókereskedés, a szőnyegkereskedelem. A nyelvében román nyelvterületen asszimilálódott, Magyarországra csak későn bevándorolt csoportok faedények (teknők stb.) készítésével, valamint kosárfonással foglalkoztak. A legkorábban Magyarországra érkezett, azóta cigány nyelvüket is elvesztett ún. romungrók (magyar cigányok) foglalkozása volt a sármunka, a vályogkészítés, valamint később, a XVIII. századtól kezdődően a muzsikás szórakoztatóipar. Végül a szinti cigányok vásári mutattványosok és bazárárusok voltak. (A lista természetesen nem teljes.)

A feudális munkamegosztási rendszerben döntő tényező volt a földtulajdon, illetve a földhasználati jog. A békés „honfoglalással” és elkésetten (a földtulajdonlás és a földhasználati rendszer kialakulása és rögzülése után) érkezett cigányság viszont már nem tehetett szert földtulajdonra, de még a földhasználat lehetőségeiből is kizáródott. (Ahol — szórványosan — mégsem, ott nyomtalanul asszimilálódott; feltételezhetünk ilyen eseteket is.) Ez is lényeges oka annak, hogy a cigányság a feudális rendszerben mindvégig a gazdasági életnek csupán periferikus mellékszereplője lehetett, s a Közép- és Kelet-Európában oly meghatározó jelentőségű mezőgazdaságban nem jutott semmilyen szerephez. A nincstelen, sokáig mobil életmódú cigánynak a legmegvetettebb

kenyérkereseti lehetőségek jutottak (és megfordítva: a cigányok munkái a foglalkozások presztízs-hierarchiájának legaljára sorolódtak).

Mindezek folytán a cigányság társadalmi beilleszkedése csak viszonylagos lehetett. A tradicionális cigány foglalkozások talaján a cigányság a feudális és későfeudális társadalom legalsó szintjét foglalhatta el. Mindamellett: ez a legalsó szint is *hely* volt, a tisztességes szegénység vállalásával többé-kevésbé élhető élethelyzet. Még a kirekesztettség és megvetettség tényét is tompítani tudta a közép-európai paraszttársadalmakat jellemző patriarchális szemlélet és a valláserkölcsei alapokon is nyugvó viszonylagos tolerancia (máig megfigyelhető, hogy archaikus parasztvidéken a cigányság napi léte ilyen szempontból elviselhetőbb, mint a modern indusztriális régiókban).

A fentiekben vázolt rendszer — európai összehasonlításban — igen sokáig, egészen századunkig működött. A tradicionális cigány foglalkozások piacait a modern gyáripar megjelenése és térhódítása tette tönkre: a kézműipar készítményeit olcsóbb tömegtermékek szorították ki, feleslegessé váltak a cigány kovácsok, rézművesek, famunkások termékei; ugyanígy váltak feleslegessé a tradicionális szolgáltatások a modern technológiák árnyékában (pl. sármunkák) és a modern elosztási rendszerek kialakulásával (a különféle kereskedő tevékenységek). Az utolsó jelentős tradicionális cigány foglalkozás, a zenész szórakoztatóipar az 1950-es évek társadalmi átrendeződéseivel veszítette el keresletét — ez volt a záróakkord, hiszen a struktúra viharos gyorsasággal lebomlása lényegében már a két világháború közötti korszakban befejeződött. Ezzel a cigányság drámai deklaszálódáson esett át: elvesztette létalapját, s ezzel együtt minimális szintű társadalmi pozícióját is. Az 1920–30-as évekre a magyarországi cigányság gyakorlatilag munkanélküli, része az ún. „hárommillió koldus” osztályának: régi létalapját — történelmi tőkéjét! — végérvényesen elvesztette, anélkül, hogy esélyt nyert volna a kialakult modern munkaerőpiacon. Sorsa hasonló volt a korszak magyar agrárproletariátusának sorsához — egy lényeges különbséggel: a magyar sorstársakat legalább a nemzeti szolidaritás védte, ügyét politikai és humanitárius ideológiák és mozgalmak támogatták — miközben a cigány mint „idegen” a minimális társadalmi rokonszenvet és együttérzést is kénytelen volt nélkülözni.

Fontos tudnunk, hogy az a cigány-kép, amelyet a mi generációink kialakíthattak maguknak, nem valamiféle „őseredeti” állapotot tükröz, hanem másodlagos, egy általános és mélyreható deklaszálódás eredménye. A tisztességes szegénységet felváltó jelenkori slum: egy nép történelmi katasztrófájának gyászos eredménye.

Meg kell itt jegyezni, hogy a cigányság gazdasági létalapjának és társadalmi presztízsének mélypontra zuhanása szerves előzménye volt a Holocaustnak is. A cigány tömegek elhurcolása a náci megsemmisítő-táborokba a magyar társadalom szenttlen asszisztálása mellett csakis úgy történhetett, hogy addigra a cigány mint mihaszna, társadalmilag hasznos tevékenységre képtelen, parazita elem, mint aktív vagy potenciális bűnöző élt a magyar társadalom többségének tudatában.

1944/45-tel a térség cigányságának történetében mélyreható változások kezdődtek. Ellentétes előjelekkel értékelhető folyamatok.

Az 1940-es években a cigányság, mivel termékeinek és szolgáltatásainak fogyasztója korábban elsősorban a vidéki-falusi lakosság volt, zömében falvakban szétszóródva élt, és mezőgazdasági alkalmi munkákkal tengette létét. Ilyen értelemben agrár érdekeltsgű réteg volt (csakúgy, mint a magyar agrárproletariátus). 1945-ben a magyar falu társadalmi rendjét radikális agrárreform, igen kiterjedt földosztás alakította á, amelyből azonban a cigányság (nem úgy, mint a magyar agrárproletariátus) teljességgel kifelejtődött. E fejlemény jelentősége igen súlyos: a cigányság hosszú távra kiszorult a mezőgazdaságból. Kezdetben, amikor a kommunista hatalomátvétel után a mezőgazdasági népességre drámai megpróbáltatások köszöntöttek (megfosztatás a paraszti földtulajdontól, erőszakos gyáriparba kényszerítés, társadalmi megbélyegzettség), ez igazán nem látszott hátrányos helyzetnek, ám a hetvenes évekre, és különösen mára világossá vált, hogy ismét csak tragikus kelepcebe esett a cigányság.

Látványos pozitív fordulatot hoztak viszont az 1950-es évek, az extenzív iparosítás politikai indíttatású programjai. A munkaerőpiac hirtelen kiszélesedett, a munkanélküliség megszűnt. A cigányság helyet kapott az iparban — elsősorban a gyáriparban és az építőiparban —, történelmében először jutott be a modern munkaerőpiacra. Rövid másfél évtized alatt beteljesedett a magyarországi cigányság úgyszólván teljes foglalkoztatása: a hetvenes évek elejére a munkaképes korú cigány férfiak közel teljes tömege, s a nők csaknem fele jutott foglalkoztatáshoz. (A nők esetében az elmaradás oka: a falusi nők csak hosszadalmas utazgatás árán juthattak távoli munkahelyekhez, ezt családanyák aligha vállalhatták; a helyzetet súlyosbította, hogy falun nem volt elegendő bölcsődei-óvodai férőhely, különösen cigányok számára; de szerepe volt itt a tradíciónak is, amely szerint a cigány feleségnek otthon a helye.) Ennek az előrelépésnek a jelentőségét cigány vonatkozásban nem szabad alábecsülni.

Ugyanakkor azonban súlyos problémák is terhelték az új helyzetet.

Létrejött (újra létrejött) és rögződött a cigányság úgyszólván munkaerőpiaci szegregációja és marginalizációja. A cigány munkaerőnek jellegzetesen a legnehezebb fizikai munkák, az egészséget súlyosan károsító munkák, a presztízs-hierarchia legalsó szintjén jegyzett munkák, a valamilyen irracionális okból aránytalanul rosszul bérézett munkák jutottak. A jellegzetes cigány munkakörök: kubikmunka, építőipari segédmunka, kohó- és bányamunkák, palackozóüzemekben, kenderáztatókban, fehérjefeldolgozó üzemekben végzett munkák, köztisztasági tevékenységek stb.

Emellett egyértelműen a hosszadalmas utazgatással, a heti, kétheti ingázással, a munkásszállás-életmóddal járó munkák jutottak a cigányoknak — Magyarországon a cigány lett a klasszikus „Gastarbeiter”.

A magyar parasztság tömegeinek váltása gyáripari munkahelyekre mintegy 80 évre elosztott folyamat volt — a cigányság ezt az utat rövid két évtized alatt tette meg. Hihetetlen fizikai erőfeszítés árán — nem tévedünk, ha a cigányság kirívóan kedvezőtlen halandósági mutatóit ezzel a történettel is összefüggésbe hozzuk. A magyar paraszt parasztként évszázadok alatt tanult kemény munkamorált, mielőtt a gyáriparba került — a cigány munkanélküliből, alkalmi munkásból gyáripari munkás; az átállás megpróbáltatásait ez a körülmény még tovább növelte.

A magyar társadalomnak a Kádár-korszakban végbement, nem lebecsülendő mértékű polgárosodása elsősorban az ún. második gazdaság talaján zajlott le, az előre lépéshez szükséges felhalmozás lehetősége innen adódott. Ezzel szemben az ingázó cigány munkás, akinek lakóhelyén nem volt mezőgazdasági bázisa, távoli munkahelyén pedig nem volt meg a pluszmunka vállalásához nélkülözhetetlenül szükséges helyzetismerete, „szabad” idejét pedig utazgatással töltötte, a második gazdaságból eleve kirekesztődött. S így a polgárosodás esélyéből is.

A cigányság a „szocializmustól” a közvetlen kenyérgondok megszűnését, a viszonylagos létbiztonságot kapta (külön történet, hogy ezért a politikai hatalom iránti lojalitással adózott, tovább rontva ezzel is társadalmi pozícióját). Előbbrelépése azonban olyan alacsony szinten valósult meg, hogy az nem tette lehetővé sem az anyagi felhalmozást, sem a kulturális akkumulációt — nem tette lehetővé a polgárosodást. A nem várt ajándékként kapott létminimum nem ébresztett benne ambíciókat a kvalifikáció megszerzésére. A „cigány munkák” mesterségesen alacsony szinten tartott bére pedig magában véve is úgyszólván lehetetlenné tette az utódgenerációk előbbrejutását. A „nagy ugrás” évtizedeiben a cigányság pusztán csak növekvő tömegben, alig emelkedő szinten reprodukálhatta önmagát. Miközben relatív lemaradása tragikusan növekedett.

Adódik a kérdés: milyen minőségű munkaerő a magyarországi cigány? A közvélemény elég általános summázata szerint: értéktelen, silány munkaerő. A valós kép ennél persze sokkal árnyaltabb. A magyar ipari munkásság XIX. század végi, századfordulós gyökerű törzsrétege technikai kultúrájában és moráljában európai színvonalú munkaerő volt; még az 1970-es években is kitapinthatóan elvált tőle az extenzív iparosítás korszakának termékeként előállt fiatalabb, még falusi karakterű új munkásréteg. Természetes, hogy további jól kivehető lépcsőt jelentett és jelent a még frissebb, még vékonyabb történelmi háttérre támaszkodó cigány munkavállalói réteg: átlagát tekintve kelet-európaibb karakterű, kultúrájában–kvalifikációjában, moráljában — és ne feledjük: fizikai kondíciójában is — még lemaradottabb tömeg. Ugyanakkor a megfigyelő jól ismeri a tömegesnek mondható ellenpéldát is. A cigány munkásnak azt a típusát, aki jól érzékeli halmozottan hátrányos helyzetét, s úgy véli, hogy fokozott önkiszármányoló erőfeszítéssel dolgozhatja le hátrányait, akit szorult helyzete öngyilkos vállalkozásokba hajszol. Természetesen ezzel sem oldva meg helyzetét, nem növeli esélyeit — hiszen amiképpen a soha nem kóstolt anyagi javakkal, úgy fizikai adottságaival sem tanulhatott meg gazdálkodni. Jó munkaerő? Nem igazán: nincs távlatokra érvényes egyensúlya. Inkább csak a tragédia egy másik változata.

Szinte törvényszerű fejlemény, hogy amikor a nyolcvanas évek végétől bekövetkezik a magyar gazdaság válsága és végzetes karcsúsodása, elsőként a cigány munkaerőt bocsátják el. Míg napjainkban a munkanélküliség országosan alig haladja meg a 11 százalékot, a cigányság munkanélküliségének becsült értéke a 60 százalékot is meghaladja (egyes becslések szerint 70 %), de bizonyos régiókban (főként Északkelet-Magyarország) a 100 százalékot közelíti. S a drámai jövedelemvesztést nem ellentételezi megfelelő szociálpolitikai mechanizmus. A cigányság jelenkori munkanélküliségének oka kettős: az „objektív” ok, hogy a válsággal küzdő magyar gazdaságnak valóban nincs

szüksége képzetlen munkaerőre; ugyanakkor kitapintható a háttérben a diszkrimináció ténye is: a cigány munkaerőtömeg szakképzett hányada ugyanúgy munkanélküli, mint a képzetlen többség, a munkaképes kort elérő fiatalok munkába állása pedig reménytelen, teljesen függetlenül kvalifikációs szintjüktől. Érthető, ha ilyen helyzetben nemcsak az életszínvonal zuhan a kritikus szint alá, de ellehetetlenülnek a továbblépés, sőt a túlélés stratégiái és perspektívái is, mélypontra süllyed az edukáció már korábban is elégtelen szintje. A pszichikai terhelés óriási. Nemzetközi összehasonlítások figyelemztetnek, hogy a munkából kiesettek morális tartása néhány év alatt összeroppanhat, akár olyan mértékig is, hogy korrekcióra már nincs tovább mód. Ilyen értelemben a magyarországi cigányságnak nemcsak az aktuális helyzete válik elviselhetetlenné, hanem a perspektívák is bezárulnak: nehezen szerzett történelmi tőkét veszíti el a cigányság, ebben az évszázadban immár másodszor.

S a cigányság körüli társadalmi feszültségek drámaian élesednek. Nemcsak a kormányzat, de a magyar társadalom sem képes felismerni, hogy ha a probléma kezelésében igen gyors változás nem történik, a helyzet súlyos társadalmi robbanáshoz vezethet.

